

ИСТОРИЯ. СОЦИОЛОГИЯ. ПСИХОЛОГИЯ**Bahattin Gencal****MERKEZİ ASYA TARİHİ İLE İLGİLİ İHMAL EDİLMİŞ BİR KAYNAK:
KİTAB-I TARİH-I CERİDE-I CEDİDE****Бахаттин Генсал****ТРУДЫ ТУРЕЦКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ОБ ИСТОРИИ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

УДК947/89.123.8:

Merkezî Asya coğrafyası, tarihin en eski zamanlarından beri Türk uygarlığının beşiği olması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Türk tarihinin bu bölgesiyle alakalı çok az sayıda kaynak bulunması, Merkezî Asya tarihi hakkında yazılmış olan eserlerin önemini daha da arttırmaktadır. Genel olarak bakıldığında XIX. yüzyıla kadar ki zaman süresi içinde söz konusu bölgeyle ilgili tarihi kaynaklar çok fazla değildir. XIX. yüzyıla gelindiğinde, Rusların bölgeyi ele geçirmesiyle bu alanda yazılmış olan kaynakların arttığı görülmektedir. Bu kaynakların önemli bir kısmı, Rus araştırmacı ve yazarlar tarafından kaleme alınmıştır¹.

Merkezî Asya 'yı yurt tutan Türk halk ve toplulukları arasında hem bölgenin hem de ilgili halk ve toplulukların tarihiyle ilgili eserlerden biri, 19. yüzyılın sonunda Kurban Ali Hal idi tarafından yazılmış olan ve bugüne kadar üzerinde pek durulmayan Kitâb-ı Târih-i Ceride-i Cedîde adlı eserdir.

Kârî Kurban Ali Halidînin Hayatı

Kârî Kurban Ali Halidî, 19. yüzyılda Orta Asya coğrafyasında yetişen az sayıdaki tarihçi ve ilim adamlarından bindir. Yazarın kendisi ve ailesi hakkında bildiklerimiz eserlerinde bize verdiği bilgilerle sınırlıdır. Bu bilgilere göre yazarın babası olan Halid, Taşkent şehrinde bir süre yaşamış, daha sonraki zamanlarda Hokand hanlığında Şerali Han hükümdar olduğunda Taşkent şehrinin yöneticileriyle anlaşamayınca 1841 yılında önceden yaşamış olduğu Ayagüz² şehrine göçetmiştir. Bu sırada Halid'in büyük hanımı vefat etmiş, ikinci hanımı ise Taşkent şehrinde kalmıştır. Halid, tekrar göç ettiği Ayagüz şehrinde yeni bir evlilik daha yapmış, bu evlilikten 1843 yılında Kurban Ali dünyaya gelmiştir³. Bu bağlamda Kurban Alinin çocukluğu da Ayagüz şehrinde geçmiştir.

İlk tahsilini Ayagüz şehrinde Abdullah adlı kişiden alan Kurban Ali'nin coğrafya, astronomi ve tarih gibi ilim dallarında dersler aldığı anlaşılıyor. Eğitiminden sonra Halidînin günümüzde Çin'in kuzeydoğusunda bulunan Çevaçek şehrindeki medresede dersler vermeye başladığı görülüyor⁴. Zamanının geçerli dilleri olan Arapça, Farsça, Tatarca, Çince, Moğolca dillerini bilmesi, gençliğinde iyi bir eğitim aldığı işaretini olmasının yanında, üzerinde yaşamış olduğu coğrafyanın da kendisinin bu dilleri öğrenmesi üzerinde büyük etkisi olmalıdır. Çünkü gençliğinin geçtiği Ayagüz şehrinde ve daha sonra göç etmiş olduğu Çevaçek şehrinde o zamanlarda Türk halklarının yanında Ruslar, Çinliler ve Moğollar da yaşamaktaydı. Ayrıca onun eserlerinde tarih, siyer, mantık, dil gibi ilim dallarında bilgiler vermesi, kendisinin medresede iyi bir eğitim aldığını göstermektedir. Bundan başka "Ashab-ı Kehf bölümünde ünlü Yunan filozofu Aristoteles ve İslam filozoflarından İbn-i Sina'dan bahsetmesi, kendisinin iyi bir felsefe bilgisinin olduğunu ve bu bilimle ilgilendiğini göstermektedir⁵. Babası dışındaki aile bireyleri hakkında eserlerinde herhangi bir bilgi vermeyen Halidî'nin *Kitâb-ı Târih-i Ceride-i Cedide* adlı eserinde, 1886-1887 yılları arasında Doğu Türkistan'a yapmış olduğu seyahatinde Kaşgarlı Hacı İsmail Efendi tarafından evlendirildiği anlaşılıyor⁴. Yazar bu yıllarda takriben 44-45 yaşlarında olmalıdır. Yazarın nerede doğup yaşadığına dair eserinin son kısmında bulunan "*müellife-i muharrirre Kârî Kurban Ali Halidî veled-i Hâlid Hâcî Ayagüzî mütevelliden sümme el-Çevaçeki mütevattıman*" ibaresinden anlaşılacağı üzere kendisinin Ayagüz'de doğup Çevaçek'te yaşadığını anlamaktayız. Bunun yanında yazarın ne zaman ve nerede vefat ettiğine dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Kârî Kurban Ali Halidî'nin Eserleri

¹ Mesela bk. A. N. Kurppatkin. *Kaşgariya*, Saint Petrerburg 1879;. Komilov. *Kaşgariya ili Vostoçnyy Turkestan*. Taşkent 1903; V. V. Grigoryev, *Vostoçnyy ili Kitayskiy Turkestan*, Saint Petrerburg 1873.

² Ayagüz şehri günümüzde Kazakistan'ın kuzeydoğusunda bulunan Semipalatinskiy bölgesinde yer almaktadır.

³ Kârî Kurban Ali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*. Kazakçaya Çeviren. B.Totenayev - A.Coldasov. Almatı 1992.s.5

⁴ *A.g.e.*, s. 6.

⁵ B. Geneal, *a.g.t.*, s. 102.

Yaptığımız araştırmalarda Kurban Ali Halidî tarafından yazılmış iki tarihî eser tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, araştırmamızın konusunu oluşturan ve ileride üzerinde durulacak olan *Kitâb-ı Târih-i Ceride-i Cedide* adlı eserdir. Bu eser 1886-1887 yılları arasında kaleme alınmıştır. Yazarın diğer bir eseri *Tevârih-i Hamse-i Şarkîdir*. 10 bölümden oluşan bu eser 798 sayfadır. Bu eserde yazar Arap, Fars, Türk, Moğol, Çin dilinde yazılmış olan çeşitli yazma eserleri kullanarak Kazak, Tatar, Moğol, Türk ve Çin halklarının tarihini incelemiştir. Yazarın Çağatay Türkçesi'nde kaleme almış olduğu ve 1910 yılında Kazan şehrinde

Örnek matbaasında basılmış olan bu eserinde Hunlar, Karahanlılar, Altın Orda, Kök Orda, Ak Orda, Kazak hanları, Cungar istilası, Hokand Hanlığı ve hanları, Kazak cüzleri, Kıpçaklar, Kırgızlar, Mogaylar, Başkurtlar, Moğol Hanlığı, İlhanlılar tarihinden bahsedilmekte ve Osmanlı İmparatorluğu padişahlarının şecereleeri verilmektedir⁵. Günümüzde bu eser, B. Totenayev- A. Coldasov tarafından Kazak Türkçesine çevrilmiştir. Türk tarihçilerinden Zeki Velidi Togan, tarihçi Kârî Kurban Ali Halidî'den bahsetmekte ve ayrıca *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* adlı kitabından bazı alıntılar yapmaktadır⁶.

Yazarın yazmış olduğu ilk eser olan ve araştırmamızın konusunu teşkil eden *Kitâb-ı Târih-i Ceride-i Cedide* adlı kitaba gelince, Merkezî Asya tarihiyle alakalı XIX. yüzyılda yazılmış olan bu eser, Kârî Kurban Ali Halidî tarafından 1886-1887 yılları arasında Doğu Türkistan'a yapmış olduğu seyahat esnasında⁷ Çağatayca olarak kaleme alınmıştır. Bu eserin el yazması Saint-Peterburg'daki Aziatskiy Müzeyi 'nde C 578 (590 oid) kodu ile Uygurca el yazmaları bölümünde bulunmaktadır. Bu eser, *Apisaniye Tyurskih Rukopisey İnstitutu Narodov Azii {Asya Halkları Enstitüsü Türk el yazmaları}* adlı yazmalar kataloğundaki bilgilere göre 1909 yılında Petrovski'nin koleksiyonundan alınmıştır⁸. Yazma eser, 78 varaktır. Her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Eserin yazmasına başlangıçta ulaşamadığımız için 1889 yılında Kazan'da çıkmış olan basma nüsha esas alınmıştır. Metnin yazma nüshası eserle ilgili çalışmayı tamamladığımızda elimize geçmiştir. Aşağıda örnek olarak verilen tablodan anlaşılacağı üzere eserin basma nüshası ile yazma nüshası arasında bazı kelimelerin farklı kullanıldığı, ancak bunların anlamı pek değiştirmedığı dikkati çekiyor.

Basma nüshadaki kelime	Yazma nüshadaki kelime
Bolmıĝay	Olmaya
Kitâpçe	Kitap
Nâmıda	Nâmında
Şarkide	Şarkında
Diyarda	Semtde
Şehrierni	Şehrleri
Bolĝan	Olan
Şarkide	Şarkında
Tayfası	Taifesi

Bu durum muhtemelen Kazan'da basılmak üzere Çağatay Türkçesi ile önceden yazılmış olan nüshanın, yazarın nezareti altında istinsah edilmesinden, hatta bazı kelimelerin Tatar Türkçesi'nde daha iyi anlaşılması için değiştirilerek basıma hazır hale getirilmesinden ileri gelmelidir. Ancak böyle bir nüshanın olup olmadığına dair bir bilgiye maalesef rastlanmamaktadır. Bu durum Kazan'da basılan esere kaynaklık eden başka bir yazmanın olabileceğini düşündürmektedir. Bunun yanında yazmasına sonradan ulaşmış olduğumuz eseri basma nüshası ile karşılaştığımızda, yazma nüshanın üzerinde H. 1311 tarihinin yer aldığı ve bunun M. 1893 tarihine karşılık geldiği, oysa basma nüshada M. 1889 tarihinin yazıldığı dikkatleri çekiyor. Genellikle basma nüshaların yazma nüshalardan sonra tarihlendirilmesi gerekirken, burada basmanın yazmadan önceki bir tarihi ihtiva ettiği görülüyor. Yazma nüsha yazarın orjinal nüshası olmakla beraber tarih ve yazarın adının bulunduğu bölüm sonradan ilave edilmiş gibi gözükmektedir⁹.

⁶ *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, s. 7.

⁷ Yazar burada tanıtmakta olduğumuz eserini, kendisinin Doğu Türkistan'a seyahatinde bölgenin tanınmış, bilgili âlimleriyle ve güvenilir kişilerle sohbetler edip bunlara sorular sorarak ve elde ettiği bilgileri bir düzene koyarak oluşturduğundan bahsetmektedir (B. Geneal, a.g.t., s. 18).

⁸ *Apisaniye Tyurskih Rukopisey İnstitutu Narodov Azii*, Yay. A. N. Kononova, I. Moskva 1965, s. 143

⁹ B. Geneal, a.g.L, s. 8.

¹⁰ Yazar eserinde bu kitaba neden *Kitâb-ı Târih-i Ceride-i Cedide* adını verdiğini şöyle açıklamaktadır: "*Yazdığım ba'dinde anı bir isimle müsemma kılmak elzem körüldüki hinde çong isimleri anga münâsip körmeyüp kiçik isimlerin ceride-i cedide kelimeleri hatırma kilüp defter ma 'nâsına dal olan ceride ile yengi ma 'nâsını mutazammın olan cedide lafzı esimgе muvafık ma'nâda dahi kitaba mutabık körüldr* (B. Geneal a.g.t., s. 104).

¹¹ B. Geneal, a.g.t., s. 102

¹² Bu eser Uygur tarihçisi Daut Abdulimoviç İsiyev (*Uygurköyе Gosudarstvo Yettişar*, Moskva 1981, s. 5) ve Ablat Hodcayev ("Ch'ing Çin'inin Cungarya ve Doğu Türkistan'ı İşgali**", *Türkler*, XVIII, Ankara 2002, s. 687) tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.

Çinlilere karşı olan ayaklanmalarından bahseder. Yazarın bu bölümde verdiği bilgilere göre Dungan halkı "Aslı" ve "Semerkandî" olarak iki kısma ayrılıp evvelce başkentleri olan Şançin şehrinde hanları olan Tang Vang zamanında hükümdarlarının gördüğü bir rüya sonucunda İslamiyeti kabul etmişlerdir¹⁵.

Burada Dunganların başkenti olan Şancin şehrinde, bir rivayete göre İslamiyetin ilk ortaya çıkışı esnasında Hz. Peygamber, diğer bir rivayete göre ise İslamiyeti kabul etmiş olan Semerkand hükümdarı tarafından bu bölgeye İslamiyeti yaymak maksadıyla yollanmış olan Vaysi, Gaysi, Vanğazi adlı üç âlimin ziyaretgâhı bulunmaktadır. Bunun yanında bu bölümde yazarın ele aldığı diğer bir konu, Dungan halkının XIX. yüzyılın ortalarında Çinlilere karşı olan isyan hareketleridir. Onun verdiği bilgilere göre isyan hareketleri, 1853-1854 yılları arasında Suçin Çanga şehrinde başlamış ve buradan Altı Şehr bölgesine yayılmıştır¹⁶.

Çevaçek, Gulca, Rumçe, Manas, Kobdaîasday gibi şehirlerde isyancı halk kendi topraklarını işgal eden Çinlileri bu bölgeden atmak için harekete geçmiştir. Bu isyan hareketlerinin başlamasının nedeni, Çinlilerin yerli halkdan ağır vergiler talep etmeleridir. Fakir halk bu ağır vergiler altında ezilmekteydi. Bu isyan hareketleri sonucunda Çin'in iç bölgelerindeki Dunganlar daha batıya yani Doğu Türkistan taraflarına göç etmek zorunda kalmışlardır.

İsyan hareketleri sırasındaki çatışmalarda her iki taraftan binlerce insan ölmüştür. Bu isyan hareketlerinin sonucunda Urumçi ve Manas'da Dunganlar, Kaşgar'da Yakup Bey, Gulca'da Sultan Tarançi bağımsız hükümetle! kurmuşlardır. Yazar, metnin en sonunda seyahat ettiği şehirler ve yerler arasındaki mesafeleri, XIX. yüzyılın sonlarında Merkezî Asya'da metre sistemi kabul edilene kadar kullanılan "çakırım"¹⁷ adlı uzunluk ölçü birimiyle ifade etmeye çalışmıştır. Son olarak yazar kendisinin Ayagüz şehrinde doğup Çin topraklarında yer alan Çevaçek şehrinde yaşadığını ifade eden satırlarıyla eserine son vermiştir¹⁸.

Tüm bunların yanında eser, XIX. yüzyıl sonlarında Merkezî Asya coğrafyasında yer alan Doğu Türkistan'ın doğu kısmında bulunan bazı şehirlerin etnik, dinî, coğrafi ve kültürel durumunu daha iyi anlamamız açısından bilim dünyasına yeni bilgiler getirmektedir.

BİBLİOGRAFYA:

HALİDÎ, Kârî Kurban Ali., Tevârih-i Hamse-i Şarkî, Çev. B. Totenayev, A. Coldasov, Almatı 1992. HALİDÎ, Kârî Kurban Ali., Kitâb-ı Târîh-i Cerîde-i Cedîde" x\\x\ Transkripsiyonu ve Bilgilerinin Değerlendirilmesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Haz. Bahattin Geneal, Biskek 2007. HAYİT, Baymirza., Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, Ankara 1975. KUROPATKİN, A. N., Kaşgariya, Saint Peterburg 1879.

Opisaniye Tyurskih Rukopisey İnstitutu Narodov Azii, yay. A.N. Kononova, /, Moskva1965. SUŞANLO, Muhammed., Dugane (İstoriko Etnograficeskiy Oçerk) Frunze 1971. TOGAN, Zeki Velidi., Bugünkü Türk ili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1981. RADLOFF, W., Sibiryadan, Çev. Ahmet Temir, IV, Ankara 1994.

Рецензент: д.и.н., профессор Осмонов О.

manasına gelen Höy Höy adıyla adlandırılmışlardır (B. Geneal, *â.gît.* s. 102). Buradan Dunganların müslüman Çinliler olduğu görüşü ortaya çıkıyor. Dunganlara bu ismin ise, tahminen komşuları olan müslüman Türkler tarafından verildiği anlaşılıyor. Çünkü 19. asırda Türkler, müslüman Çinlileri isimlendirmek maksadıyla Dungan, Tungan ve Tümkan gibi isimleri kullanmışlardır.

¹⁵ " Dunganların aslı ve ne zaman İslamiyeti kabul ettikleri hakkında çeşitli görüşler bulunmakla birlikte günümüze kadar bu konu ilim adamları tarafından tamamen aydınlatılmış değildir. Dunganlar hakkında daha tafsilatlı bilgi için bk. Muhammed Suşanlo, *Dugane İstoriko Etnograficeskiy Oçerk* Frunze 1971.

¹⁶ Bu isyan hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bay mirza Hayit'e göre Dunganlar 1861 yılında Çuguçak'ta Çin hakimiyetine karşı ayaklanmışlardır (Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara 1975, s. 142). A. N. Kuropatkine göre bu isyan 1860 yılında Şensi'de Dunganlar arasında başlamış, buradan Kansu "ya ve Doğu Türkistan'a sıçramıştır (A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya*. Saint Petrerburg 1879, s. 129). W. Radloff ise, isyanın 1862 yılında Şensi vilayetinde Dunganlar tarafından başlatılıp kısa zaman içerisinde Kansu, Li-Çuan ve Yünnan vilayetlerine yayıldığından bahsetmektedir (W. Radloff, ise, isyanın 1862 yılında Şensi vilayetinde Dunganlar tarafından başlatılıp kısa zaman içerisinde Kansu, Li-Çuan ve Yünnan vilayetlerine yayıldığından bahsetmektedir (W. Radloff *Sibiryadan*. Ankara 1994. çev. Ahmet Temir. IV, s. 122). Kurban Ali Halidrye göre ise isyan 1853-1854 yıllarında Sucin Çanga şehrinde başlayıp buradan Altı Şehir bölgesine sıçramıştır (B. Geneal. *a.g.t.* s. 95).

¹⁷ Orta Asya coğrafyasında metre sistemi kabul edilene kadar kullanılan uzunluk ölçü birimine "çakırım" denir. Çağırılmaktan geldiği anlaşılan ve bir çağırıldık sesin duyulduğu mesafe kadar olan bu uzunluk ölçü birimi, bir kilometre ile beşyüz metre arasındaki bir uzunluğu ifade eder.

¹⁸ Yazarın eserinin son bölümünde verdiği bilgilere göre, böyle bir eseri yazmak için seyahat esnasında birçok zorluklarla karşılaşmış ve önemli miktarda para sarfediştir. Bu konuda söz konusu eserin tamamlaması için Hacı Ramazan Çayneş'nin maddî ve manevî büyük destekleri olmuştur (B. Geneal, *a.g.J.*, s. 102).